

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКА РАДИОНИЦА - СВРЉИГ

књига V

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије
и суседних области

Главни и одговорни уредник

Сретен Петровић

Уредник

Недељко Богдановић

Р е д а к ц и ј а:

Никола Пантелић, Драгослав Антонијевић,
Сретен Петровић, Недељко Богдановић, Драган Жунџић
Раде Милојковић, Ивица Тодоровић, Зоран Вучић

Сврљиг
1999.

Драго Ћујић

Институт за српски језик САНУ, Београд

ДЕМОНОЛОШКА ЛЕКСИКА У ИСТОЧНОЈ И ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

(према речницима тимочког, црноречког, пиротског
и лесковачког говора и говора јужне Србије)

Говори се о лексички у речницима источне и јужне Србије која се односи на натприродна и митолошка бића — вјештице, вампире, сатане и др. — у основном и пренесеном значењу.

Кључне ријечи: вампире, демони, натприродна бића и појаве, сатане.

За ову прилику смо поставили себи задатак да погледамо како речници народних говора источне и јужне Србије обрађују лексичку коју смо условно назвали демонолошком.¹ Ради се о подручјима у којима таква лексика живи и богато је заступљена, цијенећи посебно према народним причама, бајкама, баснама, загонеткама и другим видовима народног духовног стваралаштва из ових крајева, о чему свједочи и богата литература о народном животу и обичајима у источној и јужној Србији. Заступљеност односно незаступљеност овакве лексике у речницима народних говора понајвише зависи од тога како су јој аутори речника пришли, тј. да ли су настојали да обраде лексичку која се тиче народних вјеровања и обичаја у детаље или су полазили од жеље да обраде народну лексичку најопштијег карактера, тј. ону која се односи на сеоски живот у цјелини. Иначе је познато да немамо много терминолошких речника који се односе на народне говоре,² јер је прече правити општије, будући да наши дијалекти лексички нијесу довољно испитани, или су неки од њих само начелно, да не кажемо — површно испитани.

Лексика која нас овдје интересује је прије свега она која се односи на народна вјеровања о злим духовима, демонима, вукодлацима, вампирима, вилама, вјештицама, ђаволима (сотонама, магијама, митолошким бићима уопште),

¹ Термин демонолошка лексика нема ширу употребу, али се под њим подразумијева лексика која је везана за демоне, митолошка бића, вјештице, вампире и сл. утваре.

² За област демонолошке лексике у српском језику нема посебних речника, осим *Српског митолошког речника* аутора Ш. Кулишића, П. Петровића и Н. Пантелића (Београд, 1970, 1998). Терминолошки речници из народних говора су релативно малобројни: *Пасијирска терминологија* Срема Ж. Бошњакловића (1985, 1991), *Терминологија куће и покућства у Војводини* Гордане Вуковић (1988), *Ратарска и пољарска терминологија* Шајкашке Гордане Драгин (1991), *Ткачка терминологија Драгачева* Гроздана Комачинић (1993), *Фитонимија југозападне Бачке — коровска флора* Марије Шпис-Ћулум (1995), и то је све, и у тим речницима мало је демонолошке лексике. Постоји и *Лексикон рибарства* В. Михајловића и Г. Вуковића, али он припада више једном занимању него народу у цјелини на одређеном подручју, па га не можемо сматрати народним терминолошким речником.

врачарама и врачању и др. У том циљу смо прегледали следеће речнике који обрађују лексику источне и јужне Србије: *Речник тимочког говора* Јакше Динића (I дио — Српски дијалектолошки зборник, Београд, тј. СДЗб XXXIV, 1988, 7–335, II дио — СДЗб XXXVI, 1990, 381–422, III дио — СДЗб XXXVIII, 1992, 379–586), *Речник лесковачког говора* Бране Митровића (Лесковац, 1984, 1–384), *Речник црногорског говора* Миодрага Марковића (I дио — СДЗб XXXII, 1986, 243–500, II дио — СДЗб XXXIX, 1993, 149–398), *Речник њирошког говора* Новице Живковића (Пирот, 1987), *Речник говора јужне Србије* Момчила Златановића (Врање, 1998, 1–491). Сиромаштво ове лексике огледа се посебно у Марковићевом *Речнику црногорског говора* и у Живковићевом *Речнику њирошког говора*, док је у осталима, могло би се рећи, осредње заступљена, али нигдје да би се могао извући иоле какав терминологи систем из ове области.

Заједничка, и могло би се рећи — основна лексема у свим овим речницима јесте она која у основи има ријеч *ђаво*, али су чешћи деривати него основна ријеч. Тако имамо: на лесковачком подручју (даље РЛ) — *ђавол*, *ђавол'ци*, *ђавољење*, *ђаволим*, *ђавољинка*, *ђавољити*, *ђаволување*, *ђаволујем*, *ђаволче*, *ђавољитија*, *ђавољитијина* — и свуда су осим код основне лексеме значења асоцијативна, најчешће је у питању значење које се односи на враголасту, немирну особу. У тимочком крају (РТ) имамо лексему *ђавол*, у значењу *ђаво*, и асоцијативна значења и лексеме: *ђаволесник* — несташко, објешењак, враголан, *ђавољити* — *ђаволаст*, враголаст, *ђаволчи дни* — дани од Божића до Богојављења, *ђаволује* — изводи, смишља *ђаволије*, *ђавољитијина* — објешењаштво, несташлук. У јужној Србији (РЈС) налазимо само дериват *ђавољешки* — *ђаволски*. У Црној Реци (РЦР) имамо: *ђаволесан* — враголаст, *ђаволија* — враголија, *ђаволук* — враголија, лукавство, *ђавољитијина* — *ђаволије*, *ђаволче* — дјечја играчка. У Пироту (РП): *ђавол* — *ђаво*, *ђаволисужем* — чиним *ђаволије*, поступап *ђаволски*, *ђавољити* — *ђаволаст*, *ђаволујем* — понашам се *ђаволасто*, *ђавол'к* — *ђаволија*, несташлук.

Већ основа *враг-* није заједничка свим речницима о којима говоримо. У РЈС имамо: *вражальц* — врачар, *вражалица* — врачарка, *вражам* — врачам, *вражање* — врачање, *вражукам* — врачам, *вражукање* — врачање. У РЛ: *врагованје* — *ђаволовање*, *врагујем* — понашам се несташно, *вражујем* — врачам. У РТ: *вражљц* — врач, онај, који баје, који лијечи враџинама, *враже* — врача, баје, *враче* — врача, прориче судбину, *врачка* — врачара.

Лексема *караконџула* у РЈС се јавља у ликовима: *караконџа*, *караконџула* и *караконџулски* — и сви се односе на црну вјештицу. У РЛ имамо: *караконџула* и *карајанџа* — вјештица, а ту је и *керџа* — колера, као митолошко биће, митолошка појава. У РТ нема ове лексеме, а у РЦР је *караконџула* — неодређено чудовиште, страшило, у РП: *караконџа/караконџула* — вјештица, вампир, митско биће.

Основа *маг-* је нешто богатија ликовима. У РЈС налазимо: *мађешница* — жена која се бави мађијама (село Биљача), а као други лик у истом значењу је *мађошница* (Горња Трница). У РЛ ова лексема има више ликова: *мађија* — враџине, мађије, *мађијарка* — мађионичарка. У истом значењу су и *мађијашница* и *мађишарка*, а *мајја* је враџина, мађија. Ту се помиње и *маџка* — конач против урока новорођенчета. У РТ имамо: *мађија* и *мађијарка* — жена која прави мађије, *мађије* — магије, *мађиочара* — жена која се бави магијама, *мађоше* — баца чини, мађија. Ови облици имају и ликове са њ уместо *ђ*. Са овим су у вези и ликови у РТ: *омаџ* — омађија, заслијепи некога, *омаја* — осења, вампир, вукодлак, а ту су и *омајник* — онај који омами некога, и *омајоше* — омађија,

вампировић — човјек-вампир.
еменлика — запис против урока.
маџрак — ђаво.
маџракука — ђаволија.
моџа — митолошко зло биће.
наџраџиџина — упућена враџбина, упућене чини.
неџастџивник — неџастиви, ђаво.
сџирџи — митолошко биће („Сџирџи су некрштена деца. Они се претварају у мале птичице 'сџирџе'“, Речник Матице српске).
сџирџар — човјек који се бори против неџистих сила.
сџџбџивам — омаџијавам, очаравам.
чаџуџем — чарам, врачам.

РТ:

басмеџдрџка — врачара, бајалица.
гџџман — гуша, фигуративно: ала.
гџџсџур — зао дух.
змеџ — змај.
невеџа — несрећа, зла сила.
неџџиџи — зао дух.
ноџниџина — по народном вјеровању, то је пороџајни демон, попут баџица, који се џавља у вџијеме укрштених дана од 7. до 21. јануара.
осеџ/осеџа — авет, вампир.
осеџен — омаџијан, омајан, зачаран.
осеџи — омаџија, омаје, зачара, помрачи некоме ум.
оџџуралџница — врачара која скида чини, одгони (отура) болест.
џџказ — предсџазане, знак, наговџештај.
џџкоџби — урекне, наслути зло, призове злу коџ.
џџџкоџглаџаџ — митолошко биће, човјек са псеџом главом.
сџџраџиџија — страџота, ужас, грозџота.
џулуџ — матџак, ђаво.

РЦР:

амџн — проџлетство, неодреџена фантастична невидљива сила. Ова лексема има и значење бог.
вампџрџа — вампиџица (погџдно).
веџиџиџина — вџста лепџира (асџиџативан назив).

РП:

неџастџиван — неџастив.
џџроџлеџиџија — проџлетник.
џџен'џ — вампџр

Веџина ових лексема, било да су непосредне било асџиџативне, имају про-видну еџимологију, али меџу њима има и оних које није лако одгџнетнути, па ђемо се задржати на неџима од њих.

У РЦР налазимо лексеми амин у два значења: проџлетство, неодреџена фантастична невидљива сила. Речник САНУ, поред основног значења ове риџечи, наводи и значење под 3г — проџлетство, анатема, илустџујући то једним при-

мјером из Шобајићеве расправе о Бјелопавлићима и Пјешивцима и једним из текста Грђића Бјелокосића из „Босанске виле“ за 1891. годину. Иако примјере налазимо у писаним текстовима, на основу природе текстова закључујемо да се ради о лексиси из народних говора. А како се ради о различитим крајевима, то нас наводи на помисао да је ово значење лексеме *амин* раширено у многим српским говорима (у Босни, Црној Гори, Србији).

Необично је значење лексеме *аџа* у РЈС, за које не можемо рећи друго него да се ради о асоцијативном значењу према *задах*, које је поред иначе негативне конотације добило и демонолошко значење. У народу сваки демон има посебан *задах*, сва демонолошка бића имају особен *смад*.

Аресујем у РЈС морамо везати за лексему *ар*⁴ из Речника САНУ, и то са другим значењем — гњев, јарост, при чему је извршена вербализација именице *ар* у *аресоваџи* (у овим говорима без инфинитива).

Лексема *бела* у значењу напаст, зло у РЈС свакако мора бити у вези са лексемом *белај* (уп. турско *belâ*).

Лексема *грцман* у РТ значи гушу, фиг. алу. Нијесмо је нашли у речницима српског језика, а да ли је у вези са глаголом *грцаџи* — давити, као мора, нијесмо сигурни. У Речнику САНУ *грнац* се упућује на *грне* — у значењу, под 3 — лула на ракијском казану, а под 1 — земљани лонац, док је *грцман* означено као покрајинска ријеч, са два значења: 1 — „грло, ждрело; грклан, јабучица“ (прво у Пироту, а друго у Врању и Пироту), 2 — „грлат човек“. У сваком случају, ради се о некаквом асоцијативном значењу, али како је оно настало, није лако одгонетнути.

Гуждур, из РТ, такође не постоји у речницима, а код одреднице *гуж* Скок у Етимологијском рјечнику наводи и дериват *гуја*. Ако би се то могло везати за наше *гуждур*, онда је ријеч о аугментативу од *гуж*, у значењу гуја.

Лексему *еменика* нијесмо нашли нигдје осим у РЛ, у значењу — запис против урока. Можда је у вези са турским *eminlik*, у значењу обавеза шефа, начелника, дакле — запис је везан са функцијом, не може га свако правити и давати.

Лексему *мурџаја*, са значењем у РЈС — женски демон, Речник САНУ тумачи као кугу. И овдје је, свакако, ријеч о томе, јер кугу, по народном вјеровању, доносе зла бића.

У РЛ налазимо лексему *наптрајоџина*, у значењу — упућена враџбина, упућене чини. Речник САНУ има глагол *наптрајоџи* — упутити враџбину, болест на некога. Не даје етимологију.

И *неведа* из РТ, у значењу — несрећа, зла сила, забиљежена је у Речнику САНУ, у значењу — натприродно биће, које наноси зло, мора. Такође не даје етимологију.

Нежид, као зао дух у РТ, Речник САНУ биљежи у лику *нежид*, у значењима — ђаво, црни пришт. И Рјечник ЈАЗУ биљежи *нежид*. Тамо налазимо: „нека болест у глави“, „наводи се и стара црквена молитва, из које је басма постала; и у тој молитви се ‘Нежид’ спомиње као чељаде“ ... „У Врбнику (на Крку) нежид зову некакав зао, црн пришт на чељадету“ ... „Јамачно је иста ријеч, која и нежит, само је нејасно -д“. А код *нежид* наводи: „болест пламенака“ ... „На почетку је ријечца *не*, а жит је од истог коријена, који је у жив, живјети, живот, и по томе нежит управо значи тешку болест, која не да човјеку живјети“ ... „Мисли се да се ријеч нежит сачувала из негдашњег богумилског вјеровања“ (Рјечник ЈАЗУ VIII, 158).

Лексеме *осењ*, *осења*, *осењен*, из РТ, нијесмо могли да нађемо у речницима. Свакако су у вези са лексемом *сјен*, *сјенка*. Лексема *сен* (*сјен*) у неким старосрпским говорима има и значење „нестварни лик људског бића, дух“ (уп. Д. Ћупић, Ж. Ћупић, *Речник говора Загараца*, СДЗБ XLIV, 1997, 476).

Ни лексеме *сировар*, и *суља*, из РЈС, не можемо одгонетнути.

Лексему *шарајинка* налазимо у РЈС. Скок има *шаракѝ*, у значењу — претурати, претурајући тражити.

Лексему *ћулум* налазимо у РТ, у значењу — матрак, ђаво, Рјечник ЈАЗУ је наводи у значењу топуз, али у лику *ћула*, који наводи и Скок, за Космет, као „кијача, батина; штап дебео при дну.“ Скок каже да је „створен нови примитивум *ћулум*“, у значењу — топуз.

Овај преглед појединачних лексема у речницима о којима говоримо направили смо да бисмо показали шта све народни језик користи да би именовао неку појаву или предмет. Рекло би се да има доста локалних лексема, јер им се не налазе паралеле у другим говорима. То би могло да значи или да су реликти или да су обиљежје само одређених говора.

Из прегледа ове лексике уочава се да је мало заједничких лексема, и да је свега неколико њих које су „носеће“ (ђаво, враг, магија и сл.), те да већина лексема чини индивидуалне појаве одређених говора. Примјећује се да нигдје не наилазимо на лексеме: авет, аветиња, аждаја, амајлија, анатемник/анатемњак, баба рога, баук, бес, вјетрењак, вјештац, виленик, вилењак, вила, виленица, виловњак, виловњача, вједогоња, вукодлак, демон, див, здува, здувач, рогоша, суђаја, типатник, утвара, цин и сл. — које су познате на ширим српски просторима, што је можда и био разлог да их аутори не унесу у речнике.

Drago Ćupić

DEMONOLOGICAL LEXIS IN THE STATEMENTS OF EASTERN AND SOUTHERN SERBIA

Lexis of the statements of the Eastern and Southern Serbia referring to supernatural and mythological beings: witches, vampires and other – in their basic and metaphoric meaning.